

اشاره

در ایران باستان، از دوره هخامنشیان، نشانه‌هایی حاکی از وجود موسساتی که امروز "بانک" نامیده می‌شوند، وجود داشته است. سپس فنیقی‌ها که به کار تجارت و دریانوردی مشغول بودند، اصول بانکداری را از ایرانیان آموختند و به تدریج آن را در یونان هم رواج دادند و...

در بخش قبلی این مقاله، پس از نگاهی به جریان جایجایی کانون‌های تمدن بشری از شرق به غرب عالم و احساس خودکم‌بینی جوامع غربی تازه‌به‌دوران‌رسیده، به شرح اسناد و مدارک تاریخی درباره سابقه ضرب سکه و ایجاد بانک و موسسات صرافی و ابداع صنعت چاپ و رواج نخستین اسکناس در ایران پرداختیم و اینک توجه شما را به ادامه بحث در زمینه بانکداری ایران در دوره میانی جلب می‌کنیم.

بانک و اقتصاد

مروری بر تاریخ بانکداری جهان و سهم ایرانیان در پیدایش آن

بخش دوم و پایانی

دکتر علی شرفی

بانکداری ایران در دوره میانی

تا قرن هجدهم میلادی، بانکداری در ایران به همان وضع سنتی خود ادامه داشت تا این که در اواخر قرن نوزدهم، اولین بانک جدید اروپایی در ایران آغاز به کار کرد. این بانک انگلیسی، بانک شرق جدید (New Oriental Bank) نام داشت که شعبه مرکزی‌اش در هندوستان بود. بانک شرق جدید بدون آن که امتیازی از دولت ایران کسب کند، در سال

پیدایش بانکداری و نفوذ این پدیده از امپراتوری پارس به کشورهای اروپایی

همانطور که قبلاً اشاره شد، پس از حمله اقوام غرب اروپا به امپراتوری روم، پیشرفت تمدن و از جمله صنعت نوپای بانکداری به مدت چند قرن متوقف شد و این توقف تا جنگ‌های صلیبی ادامه داشت. اروپاییان در طول جنگ‌های صلیبی مجدداً با بانکداری که در شرق پیشرفت بیشتری یافته بود، آشنا شدند و به‌خصوص در سرزمین‌های روم غربی و ایتالیای کنونی، نظر به سابقه تاریخی قبلی که در فلورانس و لمباردی و ونیز وجود داشت، رواج بسیار گرفت. از این زمان به بعد، صنعت بانکداری در اروپا قوام چشمگیری یافت و تاثیر انقلاب صنعتی باعث شد که بانکداری غرب بر بانکداری شرق پیشی گیرد و از این تاریخ است که غرب با سرعتی قابل توجه در این رشته به همراه سایر علوم و فنون از ما پیشی گرفت.

امتیازنامه رویتز، در واقع واگذاری کامل و فوق‌العاده عجیب تمام منابع حیاتی یک کشور بود.

۱۸۸۷ شعبه‌ای را در تهران گشود و دو سالی مشغول به کار بود تا این که بانک جدیدالتاسیس شاهنشاهی ایران (The Imperial Bank of Persia) تأسیسات آن را در سال ۱۸۸۹ خریداری کرد و آن بانک از ایران رفت، ولی کارش در این دو سال موفقیت‌آمیز بود، زیرا نرخ بهره را که در آن زمان بی‌حساب و کتاب بود، در ۱۲ درصد تثبیت کرد و یک چک بانکی یا چک تضمینی به مبلغ پنج ریال را نیز به جریان انداخت که آن را باید اولین نمونه اسکناس یا چک تضمینی در دوران جدید بانکداری ایران دانست. سابقه تاسیس بانک شاهنشاهی ایران از اینجا آغاز شد که در سال ۱۸۷۲ میلادی، میرزا احسین‌خان سپهسالار، صدراعظم ناصرالدین شاه که نسبتاً روشنفکر بود و سال‌ها در استانبول اقامت داشت و با تحولات اروپا آشنا شده بود و مطلع شده بود که پترکبیر، امپراتور روسیه، برای اولین بار به اروپا سفر کرده و در کشور خود به تبع اروپا تغییرات جدیدی را آغاز نموده است، لذا او هم به امید آن که در ناصرالدین شاه نیز چنین تغییری روی خواهد داد، شاه را برای مسافرت به اروپا تشویق نمود. از سال ۱۸۷۳ شاه سه بار عازم فرنگ شد که این اولین سفر یک پادشاه ایران به اروپاست. قبل از این سفر، سپهسالار برای تهیه مخارج سفر پادشاه در تکاپو بود و آقای الیسون، سفیر انگلیس از این موضوع باخبر شد و جریان را به شخصی به نام بارون ژولیوس رویتز که یک سرمایه‌گذار یا واسطه سرمایه‌گذاری بود، خبر داد. بارون ژولیوس رویتز هم که خبرگزاری رویتز نیز مربوط به اوست، با همراهی سفیر انگلیس و دادن پیشکش‌های لازم، موفق شد در یکی از این سفرها امتیاز نامه‌ای را از شاه ایران بگیرد که از نظر وسعت شمول، آنهم به ثمن بخس، تا آن زمان بی‌سابقه بود، از آن جمله امتیاز تاسیس بانک، نشر اسکناس، امتیاز کشیدن راه‌آهن و تراموا، حق انحصاری استخراج کلیه معادن کشور به‌غیر از طلا و احجار کریمه، حق انحصاری حفر قنوت و ساختن هر نوع وسیله آبیاری، جاده‌سازی و حتی عایدات گمرک، یا به‌قول لرد کرزون، وزیر امور خارجه وقت انگلیس "واگذاری کامل و فوق‌العاده عجیب تمام منابع حیاتی یک کشور". اما در مراجعت از اروپا هنگامی که شاه در روسیه بود، روس‌ها که در عین حال رقیب انگلیسی‌ها نیز بودند، مضرات این

اسکناس‌های ۱۰ تومان به بالا
امضای چاپی نداشت، بلکه توسط
مدیر بانک با دست امضا می‌شد.

بربنمای همین تغییرات، اولین سری اسکناس‌های ایران در سال ۱۸۹۰ در انگلستان توسط چاپخانه Bradbury Wilkinson به چاپ رسید و به تدریج در جریان گذاشته شد. از مشخصات سری اول اسکناس‌های بانک شاهی، یکی هم این بود که برای اولین و آخرین بار در تاریخ بانکداری ایران، اسکناس‌های سه‌تومانی و ۲۵ تومانی را نیز چاپ و توزیع کردند. سری کامل اسکناس‌های سال ۱۸۹۰ به ترتیب شامل ۱-۲-۳-۵-۱۰-۲۰-۲۵-۵۰-۱۰۰-۵۰۰-۱۰۰۰ تومانی بود. امضای اسکناس‌های ۱۰ تومان به بالا چاپی نبود و هنگام تحویل، توسط مدیر بانک، با دست امضا می‌شد. ارزش اسکناس‌های ۵۰۰ و ۱۰۰۰ تومانی هم به حدی بالا و به اصطلاح درشت بود که عملاً در جریان قرار نگرفت.

این بانک در ژانویه سال ۱۸۹۰ در یک ساختمان دوطبقه در میدان توپخانه - همان ساختمانی که متعلق به شعبه بانک شرق جدید بود - افتتاح شد. این ساختمان را بعداً خراب کردند و ساختمان بهتری را که شبیه کلیساهای کوچک اروپایی بود، در همان محل ساختند که هنوز هم قسمتی از آن برجاست. دفتر مرکزی بانک در لندن بود. ریاست کل بانک را Lord W.Kosheick به عهده داشت. برای اداره بانک که در واقع بانک مرکزی ایران بود و اجازه نشر اسکناس را نیز داشت، کلیه افراد سطح بالا را از انگلیس فرستادند. مدیر بانک شخصی بود انگلیسی‌الاصل به نام ژوزف روبینو که در مصر مدیر یک بانک مصری انگلیسی بود و به استناد این که با فرهنگ مردم شرق آشناست، به این سمت برگزیده شد^(۱۸).

قرارداد شوم را به ناصرالدین شاه گوشزد نمودند و او را ترغیب کردند که قرارداد را ملغی نماید. شاه هم در بازگشت از اروپا، به موجب یکی از مواد همان قرارداد که مقرر می‌داشت "مقدمات کار بایستی در مدت ۱۵ ماه شروع شود، والا امتیاز از درجه امتیاز ساقط است" و چنین نشده بود، قرارداد را فسخ نمود. ولی با کشمکش‌های زیادی چند سال بعد مجدداً همین "اعلیحضرت جمجاه" برای دلجویی انگلیسی‌ها مجدداً امتیازنامه دیگری را با کمی تفاوت در تاریخ ۳ ژانویه ۱۸۸۹ و در زمان صدارت امین‌السلطان با همان خانواده رویتر به امضا رساند. این قرارداد جدید در ظاهر فقط برای تاسیس یک بانک بود، ولی امتیازات دیگری را هم که هیچگونه ربطی به بانک نداشتند، به‌طور رندانه در بین مواد قرارداد گنجانده بودند. برای نمونه یکی از مواد قرارداد چنین است: "برای توسعه تجارت و ازدیاد ثروت ممالک محروسه ایران، بانک شاهنشاهی علاوه بر عملیات بانکی، می‌تواند به هزینه خود یا هر کس دیگری که بخواهد، به هر عمل صنعتی یا تجارتي که صلاح بداند، اقدام نماید، به شرط آن که برخلاف مذهب مرسوم ممالک نباشد." ماده بعد قرارداد حتی جالبتر است: "بانک شاهنشاهی ایران حاضر است هرگونه فداکاری برای توسعه منابع ثروتی مملکت به وسیله استخراج معادن بنماید و حکومت ایران به موجب این امتیاز، حق انحصاری در تمام کشور برای استخراج معادن آهن و مس، سرب، منگنز، زغال‌سنگ، جیوه، نفت و پنبه نسوز می‌دهد."

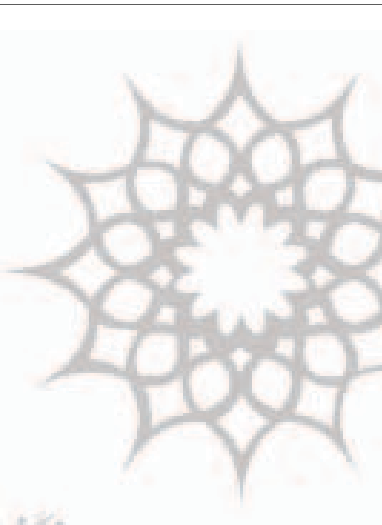
خوشبختانه چون رویترتوانست به‌غیر از تشکیل بانک، اقدام دیگری برای سایر امتیازات خود به عمل آورد، لذا بقیه امتیازات خودبه‌خود مشمول مرور زمان شدند. او فقط شرکتی به نام شرکت حقوق استخراجی ایران (Persian Mining Rights Corp) تاسیس کرد و در بعضی از نقاط نیز برای اکتشاف نفت حفاری‌هایی شد، ولی چون نفتی پیدا نشد، منصرف شدند.

بانک شاهی ظرف سه تا چهار سال اولیه فعالیت خود، شبکه بانکی خویش را توسعه داد و در تمام شهرهای بزرگ ایران و همچنین در بصره و بمبئی شعبه‌های آبرومندی را دایر نمود و مدیران همه شعبه‌ها هم انگلیسی بودند. بدیهی است که با گسترش کار این بانک، دولت‌های روسیه تزاری و امپراتوری عثمانی که رقبای همیشگی انگلیس در ایران بودند، دولت امین‌السلطان را تحت فشار قرار دادند و به‌زودی دو بانک خارجی دیگر به نام بانک عثمانی و بانک استقراضی روس نیز فعالیت خود را در کشور آغاز کردند. بین این سه بانک از ابتدا رقابتی به‌وجود آمد و

عنوان بانک جدید به انگلیسی از همان ابتدا The Imperial Bank of Persia بود، ولی عنوان آن را به زبان فارسی ابتدا به همان روشی که معمول بود، "صرافی شاهی ایران" ترجمه نمودند.

طرح دو اسکناس را نیز با همین عنوان صرافخانه شاهی به ارزش ۲۰ شاهی^(۱۹) و پنجاه پهنابادی^(۲۰) تهیه کردند که نمونه آن را در همین صفحات ملاحظه می‌فرمایید.

اما بعداً تصمیم مسوولان تغییر کرد و نام بانک به فارسی "بانک شاهی" و سرانجام "بانک شاهنشاهی ایران" انتخاب شد. درباره واحد پول نیز به‌جای پهنابادی و شاهی، "تومان"^(۲۱) را انتخاب کردند.

② مهر بانک شاهی یا صرافخانه شاهی ایران.

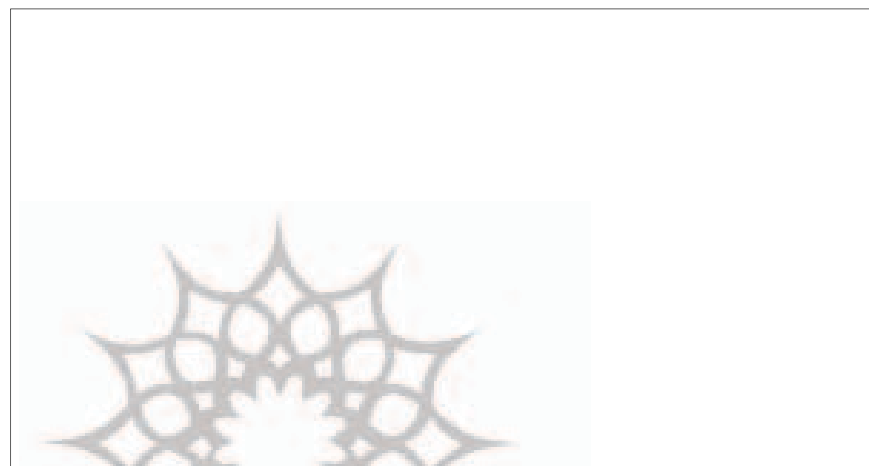
بانک شاهی ظرف سه تا چهار سال اولیه فعالیت خود، شبکه بانکی‌اش را توسعه داد و در تمام شهرهای بزرگ ایران و همچنین در بصره و بمبئی شعبه‌های آبرومندی را دایر نمود و مدیران همه شعبه‌ها هم انگلیسی بودند.

این رقابت طبعاً باعث زدوبندهایی علیه بانک شاهی گردید.

در قرارداد دولت ایران با رویتر، ذکر شده بود که بانک شاهنشاهی مجبور است "قیمت بلیت‌های (۲۲) خود را به محض رویت در هرکجا نشر شده‌اند، ادا کند، معهداً بلیت‌های شعب می‌تواند در تهران هم ادا شود" که منظور از این ماده قرارداد اینست که بانک موظف است هرکس اسکناس بانک شاهنشاهی را به هر شعبه ارایه داد و تقاضای معادل آن به طلا یا نقره را نمود، بلافاصله این تبدیل و تبدل باید انجام پذیرد.

این مضمون که "فقط در... ادا خواهد شد" و "Payable at... Only" و مهر فارسی را در روی اسکناس و مهر انگلیسی را در پشت آن می‌زدند. مهر تاریخ نیز شامل روز و ماه و سال میلادی بود و بدین ترتیب، هر شعبه متعهد شد که فقط اسکناس‌هایی را که از همان شعبه دریافت کرده بودند و دارای مهر همان شعبه بود، به طلا و نقره تبدیل کند.

این بانک تا سال ۱۹۳۰ به فعالیت‌های بانکی خود - البته با افت‌وخیزهایی - ادامه داد، ولی رویهمرفته در کار خود موفق بود. در این مدت، تنها

② نمونه‌ای از اسکناس‌های منتشر شده توسط بانک شاهی.

بانک استقراضی روس هنگامی که از این ماده قرارداد مطلع شد، به کمک صرافان بزرگ که آنها هم به دلیل آن که بانک شاهی کار و کسب‌شان را راكد نموده بود، از آن بانک دل خوشی نداشتند، مقدار زیادی اسکناس را به تدریج از شعبه‌های بزرگ تهیه کردند و سپس میزان قابل توجهی اسکناس را به یک شعبه کوچک در یکی از شهرستان‌های دور افتاده عرضه کردند و تقاضای طلا و نقره نمودند و چون آن شعبه این میزان سکه طلا و نقره نداشت و از عهده تبدیل اسکناس‌ها برنیامد، لذا در بازار مالی سراسر کشور شایع نمودند که بانک شاهی ورشکسته است. سپس مدیران بانک به فکر راه‌چاره افتادند و برای خنثاکردن این دسیسه، تدبیری اندیشیدند و برای هر شعبه‌ای مهری به فارسی و انگلیسی تهیه کردند به

رقیب آن - به غیر از بانک‌های استقراضی روس و بانک عثمانی - چند صراف بزرگ ایرانی بودند که آنها نیز به نوعی مانند بانک‌های کوچک کارهای بانکی مردم را انجام می‌دادند و شعبه‌هایی در شیراز و اصفهان و تبریز و حتی در بمبئی و بصره و غیره داشتند و به جای صدور چک، "بیجک" صادر می‌کردند که فقط عهده شعبه‌های خودشان بود. مشهورترین این بانک‌های کوچک یا صرافان بزرگ، طومانیانس، جهانیان، تجارتخانه جمشیدیان، کمپانی فارس، شرکت اتحادیه و شرکت عمومی ایران بودند.

اما سال ۱۳۰۹ شمسی را می‌توان آغاز دوره نوین بانکداری در ایران نامید. در این سال، حق انحصاری نشر اسکناس در مقابل شرایطی از بانک شاهی سلب شد.

شایان ذکر است که ابتدا مقدمات تأسیس بانک پهلوی که بعداً بانک قشون و بانک ارتش نامیده شد، آغاز گردیده بود و سرانجام به نام بانک سپه موسوم گشت، ولی از سال ۱۳۰۰ شمسی پیشنهاد تأسیس

یک بانک ملی برای کشور مطرح شد که نهایتاً در چهارم اردیبهشت ۱۳۰۷ قانون ایجاد آن با سرمایه دومیلیون تومان در مجلس به تصویب رسید و همانطوری که فوقاً اشاره شد، از سال ۱۳۰۹ حق نشر اسکناس نیز به بانک ملی داده شد و بانک ملی ایران - هم در مقام بانک مرکزی و هم به‌عنوان یک بانک تجاری - امور بانکی کشور را در دست گرفت. به تدریج بانک فلاحت (کشاورزی بعدی)، بانک کارگشایی، بانک تهران، بانک عمران، بانک پارس، بانک توسعه صنعتی، بانک صادرات و معادن ایران، بانک ایران و روس، بانک ایران و ژاپن، بانک بیمه بازرگانان، بانک ایران و هلند، بانک کار و از سال ۱۳۵۰ تا آغاز انقلاب هم تعداد دیگری بانک‌های کوچک تأسیس شدند که چون این مقاله اختصاص به تاریخ بانکداری دوره باستانی و میانی دارد، لذا مشروح بانکداری نوین ایران و جهان به مقاله دیگری موکول خواهد شد. ■

زیر نویس‌ها

(۱۸) این شخص مقاله بسیار قابل‌استفاده‌ای را در سال ۱۸۹۲ درباره سابقه تاریخی و سهم ایرانیان در بانکداری جهان در شماره ژانویه همان سال در مجله The Institute of Bankers در لندن به چاپ رسانده است. (۱۹) شاهی در دوره قاجار، واحد پول و معادل ۵۰ دینار آن زمان بوده است. در دوره پهلوی، یک شاهی معادل پنج دینار شد و سکه ۵۰ شاهی معادل نیم ریال بود. (۲۰) پناه‌آباد که به پناه‌آباد بیشتر مشهور است، مخفف پناه‌آباد است و نام سکه‌ای است که در پناه‌آباد (قلعه شوشی) ضرب شده است و معادل ۱۰ شاهی است و دو پناه‌آبادی، معادل یک قران است.

(۲۱) تومان واژه ترکی است. ترک‌هایی که هفت تا هشت قرن پیش به ایران مهاجرت کردند، این واژه را در ایران رواج دادند و در اصل یک واژه ارتشی است و به معنای ده‌هزار است و امیرتومان، به معنی فرماندهی ده‌هزار سرباز است. در بانکداری، یک تومان معادل ده‌هزار دینار گردید. از سوی دیگر، هر ۱۰ قران یک تومان بوده است.

(۲۲) در زمان عقد قرارداد دولت ایران با رویتر، هنوز واژه اسکناس معمول نبوده است. از این جهت، در ترجمه فارسی قرارداد رویتر، واژه Bank Note به بلیت ترجمه شده است. از این جالبتر این که هفت سال قبل از این (۱۸۸۳) وقتی که اسکناس‌های منات روس به ایران وارد شد، ناصرالدین‌شاه آنها را قطعات نجس کاغذ خواند و طی فرمانی اعلام داشت: "مردم بسیار احمقند که قطعات نجس کاغذی را به جای طلا و نقره می‌پذیرند."